

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

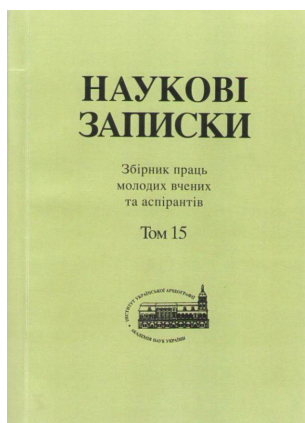
Збірник праць
молодих вчених
та аспірантів

Том 15

Павло ГАЙ-НИЖНИК

Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р.

Опубліковано: *Гай-Нижник П.* Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. – С. 353–396.

Питання торгівельно-промислової політики уряду Гетьмана П.Скоропадського є одним з найменш висвітлених на сьогодні в українській історіографії. Цьому сприяло багато як об'єктивних, так і суб'єктивних причин різного характеру. Серед них, зокрема, є і табуїзація правдивого історичного аналізу періоду Української Держави 1918 року з боку офіційної влади за часів СРСР, і обмеженість вкрай необхідної для дослідження даної теми статистичної інформації. Проте за часів гетьманування П.Скоропадського було зроблено дійові кроки в напрямку відродження торгівельно-промислового потенціалу України, з'явилися перші після революційних подій ознаки промислового виробництва в зруйнованій війною та соціальними катаклізмами економічної системи країни.

На час приходу Скоропадського до влади в Україні (29 квітня 1918 р.) національна промисловість перебувала у жалюгідному становищі. Відтік іноземного капіталу після революції, початок військових дій у внутрішній Росії, як і соціально-політична нестабільність на теренах України, сприяли занепаду промислових галузей економіки. Тому вже з першого дня свого гетьманування Скоропадський вказав у своїй «Грамоті до всього Українського Народу» на власне бачення основного підґрунтя відродження країни, яке полягало в наведені державного правопорядку при міцній центральній владі та в урядовому курсі, коли «відбудовується повна свобода торга і відчиняється широкий простір приватного підприємства і ініціативи». Для керівництва цими процесами і втілення їх у життя у складі Ради Міністрів було утворено Міністерство Торгу і Промисловості, яке мало працювати спільно з іншими державними інституціями. На чолі міністерства було призначено великого фінансиста, голову Одеського біржового комітету, кадета С.М.Гутника, який, за свідченнями сучасників, вважався серйозною діловою людиною в тодішніх освічених колах. Товаришем (заступником) міністра став В.Ауербах. Для праці в міністерстві було залучено

досвідчених в економічній сфері фахівців. Структура міністерства складалася з департаментів, які, в свою чергу, поділялися на відповідні відділи. Міністерство Торгу і Промисловості включало в собі департаменти: Загальних Справ, Фабрично-Заводський (директор Свірський), Зовнішнього Торгу (дир.Королів), Гірничий (дир.Тернигоров), Торгівельного Мореплавства і Портів (дир.Снарський), Палива і Металів (дир.Мономахів). При Міністерстві діяв також окремий Геологічний Комітет на чолі з В.Лучицьким, Статистичний відділ на чолі з О.Кривченком, а також відділи: фабричної інспектури, персональний, юридичний, організаційно-технічний, винаходів, приватної промисловості тощо.

Ситуацію в промисловості значно ускладнював, поміж інших проблем, відтік капіталовкладень, переважна більшість з яких до революції були іноземного походження. Адже до Першої світової війни в Україні (на тій території, що належала до Російської імперії) оберталось, як подає Р.Димінський, бл. 400 млн. рубл. закордонного капіталу, тоді як вартість продукції гірництва й промисловості складала бл. 1 млрд. 170 млн. рублів, а в українській важкій промисловості закордонного походження було 95% капіталу. До війни та революції українська промисловість розвивалася в основному коштом іноземного власника-інвестора, особливо французького та бельгійського. Так, наприклад, на долю французьких власників протягом 1913 р. припадало майже 80% здобутку чавуну, а з 103 млн. рубл., вкладених французами у вугільну промисловість Росії, на Донецький басейн припадало 82 млн. рублів. В залізорудній промисловості України бельгійського капіталу оберталось 10 млн. руб. (з 74 млн. вкладених у загальноросійську). Меншу долю мали англійські й інші іноземні власники. З часів революції та особливо після заключення Брестського договору (коли Україна стала «союзницею» Центральних держав і була окупована «дружніми» німецько-австро-угорськими військами) ці галузі промисловості опинилися без основних фінансових вливань і практично перестали діяти, що ще більш ускладнювало ситуацію в дезорганізованій соціалістичними експериментами економіці й вкрай загострювало загальногосподарську кризу в країні.

За таких умов уряд Скоропадського вимушений був обертися на державне фінансування промислових об'єктів, залучаючи до співпраці і стимулюючи вітчизняних підприємців та капіталовкладчиків. Гетьман вважав, що «всіляка співдія залученню вітчизняних капіталів для розвитку цієї галузі держави – необхідна», а сприяння її розвитку було його «заповідною мрією», бо, на його думку, «тільки розвиток на Україні промисловості в зв'язку з...аграрною реформою..., здатні були видворити порядок в народних масах, що вимагають права на краще життя». Саме тому на посаду Міністра Торгу і Промисловості було призначено С.М.Гутника, як людину розумну і знаючу у цій сфері. Скоропадський покладав на свого міністра великі надії і сподівався, що в ньому, «як в євреєві, знайде саме широку комерційну людину з ініціативою», який зможе демократизувати промисловість, що була однією «з найбільш важливих питань» тогочасного державного розвитку. Пізніше Гетьман згадував, що Гутник до кінця не виправдав його сподівань, однак тогочасні реалії в багато чому свідчать про

суттєві складнощі, з якими зіткнувся міністр в справі відродження національних торгу і промисловості та про перші успіхи в цій праці, й наводять до думки про надто категоричну оцінку діяльності Гутника на чолі міністерства Скоропадським в еміграції.

Відсутність сталих даних про кількість населення, зайнятого у торгівельно-промисловій сфері на 1918 рік, примушує нас, як приближені до них, використати існуючу статистичну інформацію з цього приводу за рік 1917-й. Вважаючи, що за річний термін часу ситуація із зайнятим промисловим виробництвом населенням в Україні не потерпіла значних змін (в розумінні професійного людського потенціалу), можна загалом окреслити ймовірну, за умов створення відповідного ґрунту, соціальну базу на яку міг би обпертися гетьманський уряд в цьому напрямку. Отже, у 1917 р. серед міського населення в дрібних кустарно-ремісничних промислах, торгівлі тощо було зайнято 539,8 тис. чол. (8,7% міського населення України), а серед дрібних капіталістів у цій сфері працювало по міським районам 283,7 тис. чол. (4,5%). Якщо ж до них додати ще 240 тис. (3,8%) середніх та великих міських буржуа, то виходить що на 1917-й рік в Україні було коло 1 млн. 063,5 тис. осіб різного фінансового стану, які були зайняті у торгівельно-промисловій сфері в містах, що становило 17% міського населення. Загалом же група великих і середніх капіталістів в Україні, яка мала і найбільший вплив на її господарчий розвиток, складала 71 тис. чоловік, з якої слід виділити невеликий прошарок монополістів, що контролював фінанси, різні галузі промисловості та сільського господарства, чисельністю не більше однієї тисячі чоловік. Таким чином, цей людський потенціал, при створенні сприятливих умов для розвитку приватної ініціативи, був достатньо спроможний надати відчутну допомогу державним зусиллям відродити ознаки і колишнього промислового потенціалу краю, на долю якого у 1913 р. приходилося 48,2% продукції народного господарства Російської імперії. Крім того, у 1918 році в Україну хлинула додаткова маса промисловців і комерсантів з усєї Росії, які прагли розвинути свої приватно-комерційні справи у відносно стабільній Гетьманській державі.

Перші кроки уряду Української Держави по відродженню промисловості країни полягали в заходах по встановленню контролю над процесом розвитку цієї галузі господарства, її фінансуванню, оновленню та в налагодженні співпраці з приватними підприємцями. В самому початку встановлення Гетьманату певне коло великих капіталістів провело з 15 по 18-те травня 1918 р. свій з'їзд. На з'їзді були присутніми і державні представники: голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб, Міністр Фінансів А.Ржепецький та Міністр Торгу і Промисловості С.Гутник. На з'їзді було утворено приватну організацію «Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства» (скор. «Протофіс»), яка, за словами Скоропадського, разом з великими земельними власниками намагалась заставити його «вести їхню політику», хоча й «далеко не являла з себе таку серйозну силу, котрою вона намагалась себе виставити». Хотілося б однак зазначити, що «Протофіс», якби не заперечував це Гетьман, мав свій вплив на урядових осіб, вага якого зросла у другій половині існування Української Держави.

Проте на першому етапі Гетьманату державою було взято твердий курс на централізацію виробництва і встановлення жорсткого контролю за його розвитком. Натхненником цього курсу був безпосередньо Міністр Торгу і Промисловості Гутник, який не квапився демократизувати галузь, як радив йому це зробити Гетьман. Державою було встановлено через відповідні органи контроль над процесом промислової розбудови країни в різних галузях у вигляді запровадження спеціальних інспекцій. Створення і затвердження штату, наприклад, такої фабричної інспекції відбулося вже до літа 1918 р.

І все ж головним заходом на початковому етапі відбудови національної економіки були державні капіталовкладення і підпорядкування основних галузей промисловості, які відігравали на той час найбільшу роль у народному господарстві України.

Особливу увагу було звернено на світової відомості цукрову промисловість, яка складала основу тодішніх національних прибутків, вагому частину українського експорту та головним чином забезпечувала високу вартість державної валюти й загальну стабільність фінансової системи Гетьманату. Незважаючи, що перші цукроварні з'явилися в Україні лише в першій пол. ХХ ст., вже у 1848 р. в країні діяло 62% всіх цукроварень Росії. Особливо широкого розвитку цукроварство досягло на Київщині, Харківщині, Полтавщині та у Таврії. На 1913 р., як зазначає В.Кубійович, вартість цукру вивезеного з України була більшою, ніж усіх хлібних продуктів, а загальний збір становив 90 млн. центнерів. Гетьманський уряд, розуміючи важливість цукрового виробництва для країни і виходячи з потреби виконання зовнішньоторгівельних зобов'язань по торговельній угоді з Центральними державами, забезпечення внутрішнього ринку, одразу ж взяв важелі цукрового виробництва в свої руки. Вже на початку травня 1918 р. урядом видається Постанова про вилучення з ужитку на ринку цукру вільного продажу і з 7-го травня встановлює державну монополію на цукрову промисловість. Законом від 7 травня 1918 р. державою було також підвищено постійні і продажні монопольні ціни на цукор, що являлося необхідним заходом як з фінансової, так і з економічної точок зору. Адже відтоді цукор продавався майже вдвічі дорожче, ніж закуплявся в поставників, що давало значні прибутки до скарбниці і на що часто нарікали експерти торговельних партнерів України. Пунктом першим вказаного закону розмір цін (продажних) встановлювався: «на цукор-пісок від 37 карб. 20 коп. до 60 карб. за пуд і на рафінад – від 40 карб. до 80 карб. за пуд». Другим пунктом наказувалось «призначити в межах України продажну монопольну ціну на цукор-пісок 60 карб. за пуд, або 1 карб. 50 коп. за фунт; на рафінад по 72 карб. за пуд, або 1 карб. 80 коп. за фунт». Строком введення в дію цих цін призначалося 15 травня, а відповідальність за його виконання покладалася на Міністра Фінансів. Крім того, як зазначалося у пункті п'ятому вищезгаданого закону, «скарбовий цукор продавати без карток, надавши право Міністрові Фінансів організувати цей продаж в населених пунктах і містах на комісійних умовах, а також з скарбових крамниць». План же розподілу цукру

належало скласти Міністрові Продовольчих Справ по згоді з Міністром Фінансів. 30 травня 1918 р. Міністрові Продовольства було також надано право фінансувати, відповідно до потреб держави, цукрову промисловість для обробки бурякових плантацій і реалізації врожаю буряків 1918 року. Законом гарантувалося також забезпечення цукроварних заводів врожайними буряками. Така чітка постановка вирішення питання, з накладанням особистої відповідальності, сприяла прогресу відродження української цукрової промисловості ще з самого початку гетьманування П.Скоропадського. Згодом, 23 серпня того ж року, Гетьманом було затверджено ухвалений Радою Міністрів Закон про знижку пені, що нараховано на власників цукроварень за несвоєчасну виплату ними акцизу. В ньому, зокрема, говорилося: «...надати Міністрові Фінансів право знижати розмір пені з власників цукроварень з суми всієї недоплати акцизу за цукор, яка лічиться на кожному власникові цукроварні, до 1% на місяць з цієї суми, але лише в виключних випадках, з умовою, щоб акциз, вкупі з пенею, належав затриманню з власників цукроварень з перших платежів, належних їм за цукор». Налагодження цукроварного виробництва дозволило Україні забезпечити коштовністю його продукції високу вартість національної валюти, заповнити цукром внутрішній ринок країни, а також продати до вересня–жовтня 1918 р. (за німецькими даними) Німеччині близько 2 млн. пудів цукру (бл. 32 млн. кг.), при запасі у 30 тис. вагонів (прибл. 300 тис. тон). Що стосується експорту цукру, то, згідно Економічної угоди між Українською Державою з одного боку та Німеччиною і Австро-Угорщиною з іншого, підписаного 10 вересня 1918 р., гетьманський уряд зобов'язувався продати цим країнам ще 6,5 млн. пудів (104 млн. кг.) цукру. На нашу думку, для цукрової промисловості України виконання цих зобов'язань було цілком по силам, адже виробнича потужність налагоджувалась і дедалі ставала успішною. Восени 1918 р. законодавчі акти, які стосувалися цукровиробничої промисловості, було систематизовано, а деякі з них доповнено і видозмінено. Все це було зафіксовано в Законах про деякі зміни та доповнення до існуючих Законів про продаж цукру, затверджених П.Скоропадським 4 жовтня 1918 р. Вказаними законами було встановлено більш жорсткий правовий контроль над цукровиробництвом. Ними ж регулювалися правила виробництва і продаж цукру, його перевезення в межах України та поза них, вказувались заходи по стимулюванню розвитку даної галузі і міри покарання у певних випадках порушення чинного законодавства, що стосується цукроварства. Низка послідовних конкретних законодавчих і практичних заходів уряду Гетьмана щодо цукроварної промисловості дозволили налагодити цукрове виробництво в країні, стабілізувати його, дати стимул до зростання продуктивності. І хоча потужність її ще не досягла свого довоєнного рівня, процес відродження галузі набрав оберту. Крім того, як зазначав Д.Дорошенко, цукор був головним забезпечувачем високої вартості національної валюти, а Українська Держава експортувала до Центральних держав з квітня по листопад 1918 р. більше 66 млн. кг. Цукру, мала для продажу з закромах скарбниці, за свідченням П.Скоропадського швейцарській «Gazette de Louzanne», його ще більш як 48 тис. тон, при гарантованому державою продовженні цукрового виробництва з решти врожаю буряків 1918 року.

Іншим джерелом багатства і прибутків в Україні здавна було й винокуріння. Ще за часів Російської імперії воно було широко поширене в Україні, а продукція гуралень, за визнанням царя Олександра Першого, була перлиною її прибутків. Лише в одній Київщині на 1845 р. налічувалося 372 винокурні заводи. Враховуючи прибутковість цієї галузі виробництва, урядом було приділено велику увагу захисту внутрішнього горілчаного ринку, стосовно чого вже в травні 1918 р. українською владою було заявлено протест урядові Австро-Угорщини і введено заборону на ввезення з цієї країни 40-градусної горілки для обміну на хліб в селян. Продаж же вітчизняних горілчаних виробів регулювався Законом про дозвіл винокуріння з кормової патоки від 9 травня 1918 року. Основним же-ж кроком у винокурінній політиці гетьманського уряду було встановлення державної горілчаної монополії, яку запроваджено з 31 липня. У своїх спогадах П.Скоропадський з цього приводу зазначає, що однією з причин введення вищевказаної монополії було те, що «народ спивався самогонкою, виробництво якої процвітало у всіх селах, і на цю самогонку тратилась величезна кількість зерна...». Вислів Скоропадського, проте, свідчить про турботу за виконання зобов'язань Української Держави перед країнами Четверного союзу по постачанню до них збіжжя, з чим Україна мала складнощі через невирішеність аграрного питання. Крім того, від розвитку винокуріння та реалізації його продукції, як і продукції цукрового виробництва, в багато чому залежали на той час основні державні прибутки. Саме взаємозв'язок та важливість для України цих виробничих галузей і налагодження плідної роботи винокурінної промисловості спонукав уряд до видання 6 серпня 1918 р. Постанови про надання Міністрові Фінансів права розпорядження всією чорною годівлянною патокою. Згідно неї Міністрові Фінансів надавалося право «прийняти до свого розпорядження для вироблення потрібного для казенної горілчаної операції спирту всю чорну годівлянну патоку як ту, що зісталась від цукрової кампанії 1917–1918 року, так саме й ту, що належатиме до вступу від цукрової кампанії 1917–1918 року». Поступово прибуток від винокурінної промисловості пішов на зріст. Успішне налагодження винокурінного виробництва дозволило гетьманському уряду погодитися в Економічній угоді з Німеччиною та Австро-Угорщиною від 10 вересня на перебрання зобов'язання експортувати в ці країни 20% спирту виробництва 1918–1919 рр., бо, як пізніше відзначав Гетьман, в перший же рік державної монополії на винокуріння, вона почала давати значний дохід.

Набагато важче йшов процес налагодження мукомельного виробництва, що особливо було поширене на Поділлі та Одещині. Гірше, ніж з вищевказаними, малися справи з іншими галузями промисловості, більшість з яких не лише перебували у кризовому стані, а й не мали ні глибокої історичної традиції осучасненого розвитку, ані широкої мережі в Україні, що було штучно створено в збиток для краю ще за імперських часів. Деякі промислові галузі, як, наприклад, хімічна, електрична, текстильна, тютюнова, машинобудівна тощо вимагали, швидше, не відродження, а продовження процесу зародження. Ті поодинокі

промислові об'єкти, що існували на терені України, навіть за умов негайного налагодження їх роботи, не могли б задовольнити потреби країни.

Під тютюнові культури було зайнято, як згадує Гетьман, 50.000 десятин землі. Однак кількість тютюнових та цигаркових фабрик була мізерною, до того ж виробництво їх було невисоким. Вирощувався ж тютюн переважно низького гатунку, 3/4 якого складав простий махорковий. Влітку 1918 р. відповідними постановами Ради Міністрів було збільшено акцизні збірні патентні податки з фабрик, пов'язаних з виготовленням тютюнової продукції і виробників запалок, що мало допомогти в процесі становлення вітчизняного бюджету. Одночасно виділялися додаткові кошти на устаткування і налагодження роботи заводів хімічно-переробної промисловості, як наприклад для заводу з хімічної переробки деревини у Святошинському лісництві. Слід, однак, зазначити, що паперова і хімічна галузі промисловості перебували в Україні тоді у зародковому становищі. Хоча й перспективи їх розвитку були сприятливими. Вже на той час великі залежі каоліну були відомі у Катеринославській та Чернігівській губерніях. На Волині й Поділлі малися численні запаси фосфоритів, а на Харківщині були відомі певні запаси нафти. В Україні існувало кілька фарфорових заводів, з яких, як згадував Скоропадський, працював лише один. На Поділлі діяла фабрика суперфосфату. В Харкові та Києві вироблявся флороформ, салицилокислий натрій, кофеїн, аспірин, перекис водороду. В Катеринославській губернії був завод, що виробляв сулему та йод. Шкіряне виробництво частково існувало на Поділлі, в той час як текстильна промисловість, як така, була зовсім відсутньою. Все це було наслідком колоніальної господарської системи Російської імперії. Приклади ж наведені вище є одиничними і, в загальному, могли вказувати лише на перспективи. Як справедливо зазначав сам Гетьман, навіть із розташуванням та відновленням своєї праці в Україні евакуйованих під час війни заводів з Польщі й Литви, все це є «крапля в морі з того, що потрібно було дійсно зробити в цій області... В цьому відношенні країні прийдеться ще довгі і довгі роки користуватися іноземним ввезенням, в першу чергу необхідного».

Зовнішньоекономічні зв'язки України, в силу політичних та воєнних обставин, не набули за 1918 рік недовгочасного існування Гетьманату широкого географічного простору. Головними торгівельними партнерами її залишалися країни Четверного блоку – Німеччина та Австро-Угорщина. Економічні зносини з ними розвивалися на базі загального «Господарського договору» між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною від 23 квітня 1918 року. Пропорційно постачання сировини поділялося, відповідно до Німеччини й Австро-Угорщини: нафтопродукти (2:1), марганцева руда (2:1), деревина (2:1), шовк (2:1), шкіра (3:2), дубильні речовини (3:2), бавовняні товари (8:5), льон (55:45), вовна (62:38). З переворотом 29 квітня до заключення остаточної торгівельної угоди економічний обмін Української Держави з Німеччиною, із змінами по Брест-Литовській угоді, здійснювались на основі Російсько-Німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894–1904 рр., а з Австро-Угорщиною – по договору цієї країни з Російською імперією від 12 лютого 1906 року.

Зовнішньоекономічними зв'язками в Українській Державі займався створений у складі Міністерства Торгу і Промисловості Департамент Закордонної Торгівлі на чолі з директором Корольовим. Департамент включав в себе п'ять відділів, а саме: торгівельних представників за кордоном міжнародного зближення (дир. Г.Д.Стороженко), торгівельно-економічних договорів (дир. С.А.Шафаренко), імпорту (дир. В.І.Рубцов), кордонного догляду (дир. І.Е.Неаронів) та статистичний (дир. О.Г.Кривченко). Крім того, до співпраці з Міністерством Торгу і Промисловості було притягнуто і приватних фахівців. За для цього при міністерстві паралельно Відділу по виготовленню торгівельно-економічних договорів було засновано Раду представників громадськості та торгівельно-промислових організацій, які тісно співпрацювали між собою.

Пізніше, для покращення ефективності міждержавних економічних зв'язків було створено Комітет для зовнішньої торгівлі, до складу якого увійшли представники уряду, торгівлі, кооперативними та представники від Центральних держав. Як результат цієї дієвої і конструктивної співпраці стало підписання 17 червня 1918 р. договору про утворення Української Продовольчої Ради. Практичним же здійсненням товарообміну з українського боку займалися новоутворені державні органи – центральні. Що стосується контролю міждержавних перевезень, то в зв'язку з тимчасовою нерозгалуженістю митних пунктів, на перших порах Гетьманату, продовжували свою діяльність Комісаріяти-Агентури, утворені згідно постанови ще Ради Народних Міністрів УНР від 26 березня 1918 р. (№ 439) на головних кордонних пунктах «завданням котрих було як контролювання експортуємих і імпортуємих грузів і товарів, згідно з існуючими законами Українського Уряду, господарськими умовами з Центральними Державами і окремими розпорядженнями Міністерства Торгу і Промисловості, так і реєстрація кількості експортованих і імпортованих товарів». Лише восени 1918 р. ці пункти було закрито. Повідомлення про це розмістив на своїх шпальтах офіційний урядовий друкований орган «Державний Вістник» за 31 жовтня, який оприлюднив відповідний Циркуляр Міністерства Торгу і Промисловості про ліквідацію Комісаріятів-Агентур від 28 вересня. Причиною такого рішення, як вказувалось у додатковому спеціальному Обіжнику з цього приводу за №6453 було те, що «в сучасний мент майже по всьому кордоні Української Держави установа Кордонна Охорона і розпочали свою діяльність Митні Установи». Комісаріятам-Агентурам же наказувалось в процесі ліквідації всі затримані товари з відповідними заведеними на них справами передати до найближчих митниць.

Для налагодження успішного товарообміну з державами Четверного союзу ще у травні 1918 р. з Києва у Німеччину було відправлено спеціальну Торгівельну делегацію до Центральних держав з питань промисловості, торгівлі та сільського господарства на чолі з В.П.Кочубеєм, яка до осені відвідала майже всі промислові центри цієї країни. З німецького боку при її дипломатичній делегації в Києві з подібною ж метою було створено «імперське господарське бюро», а в самій

Німеччині утворилась спілка «Ausfuhr Gesellschaft», що об'єднала навколо себе фінансово-промислові кола, зацікавлені в розвитку торгівлі з Україною. Саме на «Ausfuhr Gesellschaft» німецька сторона покладала великі надії в плані економічної експансії в Україну і заволодіння її ринком. Однак недостатнє вивчення спеціалістами товариства специфіки українського ринку спричинило до того, що перші товарні операції для німців виявились невдалими через завезення ними неякісного, часто «неходового», до того ж за надто високими цінами, товару, якого в них ніхто не брав. Так, наприклад, простий плуг для селянина пропонувався в ціні у 220 крб., що значно перевищувало ціну подібного плугу (60 крб.) на ринку України. У своїх спогадах Скоропадський відзначав, що дії цього товариства сильно гальмували товарообмін між двома країнами і тому вже згадувана вище українська торгівельна делегація на чолі з В.Кочубеєм шукала в Німеччині нових економічних партнерів й вела досить успішну та енергійну боротьбу з монополістськими зазіханнями «Ausfuhr Gesellschaft». Подібного характеру до німецького товариства в Австро-Угорщині була спілка «Ost», що містилася у Відні і займалася торгівельно-економічними операціями з українськими партнерами.

Незважаючи на подібні труднощі, загалом товарообмін між Українською та Центральними державами не припинявся. Як видно з журналу засідань гетьманського уряду на чолі з Ф.Лизогубом від 27 травня, з Німеччини в Україну на той час вже було поставлено три ешелони із сільськогосподарською технікою. І хоча німецькі партнери запрошували за них ціну в 10 млн. крб., Україна зуміла звести її до 5 млн. карбованців. Цей факт ще раз спростовує розповсюджену за радянських часів думку ніби-то гетьманська Україна була безправним сировинним придатком до німецько-австрійського господарства, хоча й слід визнати, що Гетьман та його урядовці вимушені були в певній мірі оглядатися й зважувати на позицію окупаційних властей. До червня 1918 р. Центральними державами було експортовано в Україну 5 тис. 600 вагонів вугілля, с/г машин, запчастин та різної галантереї. А в Австро-Угорщині лише рулонного паперу було закуплено на 2 млн. 160 тис. крб. В свою чергу Україна на цей час експортувала до вказаних країн 2 тис. вагонів збіжжя, продуктів та сировини. З огляду на особливу зацікавленість Німеччини в отриманні українського хлібу, нею велику увагу приділялося на постачання техніки для села. Так, вже в липні 1918 р. німецька сторона була готова надати Україні ще 600 вагонів сільськогосподарських машин і 360 вагонів інших товарів на суму у 30 млн. крб.

Однак, незважаючи на з першого погляду успішні взаємні торгівельно-економічні відносини, ані Україна, ані Центральні держави (а це головню Німеччина та Австро-Угорщина) не були в змозі виконати попередні торгівельні зобов'язання. Зруйноване господарство і загострення соціально-політичної ситуації в Україні влітку 1918 р. (селянські повстання, страйк залізничників тощо) та завищені економічні вимоги попередньої угоди з УНР не дозволяли гетьманській державі виконати пункти договору. Так, приміром, на 1-ше липня Центральні держави отримали лише 5.500 тис. пудів хліба, що складало

приблизно четверту частину тієї кількості, що повинна була дати українська сторона на перше червня (21 млн. пудів), хоча згідно зобов'язань Цент. Ради Україна вже до 31 липня повинна була відправити до Німеччини й Австро-Угорщини 60 млн. пудів, і все це за умов, коли з 15 травня 1918 р. було зменшено хлібний пайок в Німеччині. Крім того, з України до вересня того ж року було вивезено 105,5 тис. голів великої рогатої худоби при зобов'язанні у 2 млн. 750 тис. голів, з яких тільки в травні планувалося вивезти 920 тис. голів, при мінімальній вазі кожної голови у 15 пудів. Не кращими були справи і по інших показниках. В той же час Міністерством Торгу і Промисловості було зафіксовано, що за межі держави було вивезено незаконним шляхом 1 млн. 188 тис. 778 пудів різних товарів.

В свою чергу Німеччина та Австро-Угорщина, через виснаженість власної індустрії, яка з останніх можливостей працювала на потреби військові обох країн, також не були в силах виконати свої зобов'язання. Наприклад Німеччина до жовтня 1918 р. відправила до України 21 тис. 428 вагонів вугілля при зобов'язанні у 19 млн. пудів (315 тис. тон) та лише одну тисячу 651 машину... Австро-Угорщина експортувала ще менше, лише 700 вагонів солі, 25 вагонів емальованого посуду тощо. Не спромоглися ці держави надати Україні й 500 тис. пудів нафти та 40 тис. пудів гасу.

За таких обставин Німецька та Австро-Угорська імперії змушені були восени 1918 року піти на підписання з Україною нової економічної угоди, в якій особливу увагу з боку «союзників» приділялося вирішенню харчової проблеми, яка ускладнювала, попри з військовими невдачами їхніх армій, внутрішню ситуацію в цих країнах. 13 серпня 1918 р. Кайзер Вільгельм II офіційно запросив Гетьмана Павла до візиту у Німеччину. Візит тривав з 3 по 17 вересня 1918 р., в ході якого відбулися зустріч з імператором 6 вересня у фортеці Вільгельмське біля Капселя та переговори з міністрами. Зокрема вже на другий день візиту Скоропадський особисто домігся задовільного для України вирішення питання поставки пастильних речовин, яких зовсім не було в країні й що загрожувало катастрофою для транспортної, особливо залізничної, мережі держави від заступника міністра іноземних справ Німеччини Буше. Скоропадський також відвідав промислові об'єкти Німеччини та заводи Круппа, досвід системи роботи яких планувалося вивчити спеціальній комісії та згодом застосувати його в українській промисловості, як і досвід соціального та побутового забезпечення робітників.

Подальші торгівельні взаємини між Україною й Німеччиною та Австро-Угорщиною мали розвиватися згідно підписаної 10 вересня нової економічної угоди між цими країнами на 1918/1919 господарчий рік, зміст якої було зазначено у відповідному протоколі. Що стосується зобов'язань Гетьманату, то згідно угоди, з всього хліба, виготовленого в цей термін Україною 65% мало піти на її внутрішні потреби (включаючи утримання військ Центральних держав, розташованих на її терені), а 35% – на вивіз до цих країн. Крім того Україна

зобов'язувалась також експортувати у 1918/1919 рр. 115 млн. пудів хліба, 11 млн. пудів великої рогатої худоби, 300 тис. вівців, 1 млн. гусей, 1 млн. іншої птиці, 400 тис. пудів сала, 60 тис. масла й сиру, 6,5 млн. пудів цукру, 196 млн. штук яєць, 200 тис. пудів м'ясних ковбас, 11 тис. вагонів спеціальних сортів деревини, 750 тис. пудів прядива, 38,5 млн. пудів залізної руди, 3 млн. пудів марганцевої руди, 1 млн. штук сирих шкір, 250 тис. пудів тютюну, 20% спирту виробництва 1918–1919 рр. тощо. Слід зазначити, що з огляду на процес різногалузевого відродження народного господарства за часів Гетьманату, такі зобов'язання хоч і були обтяжливими, але й реальними щодо їх виконання. Гарантія збуту цієї та іншої продукції забезпечувала Україні активне торгівельне сальдо і, відповідно, притік твердої іноземної валюти. Що стосується експорту зерна, то як згадував П.Скоропадський 15 жовтня 1920 р. в інтерв'ю швейцарській «Gazette de Lousanne», наприкінці 1918 року Українська Держава вже мала для збуту 6 млн. 400 тис. тон (або 4 млн. пудів) пшениці, а І.Нагаєвський зазначає, що гетьманський уряд тоді ж мав 8,16 млн. тон лишку збіжжя. Крім того, на грудень-місяць законодавчо було вирішено аграрне питання в прогресивному напрямку, хоча й явно запізно. Успішне завершення відбудови народного господарства, практичне здійснення аграрної реформи ще більш облегшили б це завдання. На жаль історія не дала нам можливості пере впевнитися в цьому. Тут необхідно також пам'ятати про те, що Гетьман, очевидно, розглядав вищевказані зобов'язання як тимчасові, адже він, як сам зазначає в своїх спогадах, ніколи не вірив в перемогу Центральних держав у світовій війні, а з літа 1918 року в їх скорій і неминучій поразці був твердо переконаний.

Одночасно з підписанням економічної угоди, 10 вересня 1918 р. між Українською Державою та Центральними країнами було досягнуто також «Угоди про митні пошлини», згідно якої митні тарифи для полегшення товарообміну між країнами було зменшено. Закон з цього приводу, як повідомлялося Міністерством Фінансів, вступав в дію з дня його підписання. 24 вересня за №6241 Міністерством Фінансів в додаток до вищезазначеної угоди було видано окремий «Обіжник про пристосування пільгового тарифу до товарів, які привозяться з Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини». В обіжнику оголошувалось для митних установ звернути увагу на §2 підписаної 10 вересня угоди, в якому зокрема вказувалось:

«1) виплачені Центральними Державами після червня ц.р. більш високі, в порівнянні з встановленими згодою, ставки не підлягають зверненню і

2) за товари ввезені до 1 червня ц.р. повинні бути виплачені ставки, згідно з законом 15 лютого і 18 березня 1915 року і, по скільки це не мало ще місця, ця виплата повинна бути зроблена додатково».

Отже, як видно, митна угода торкалася виключно товарів, які перетинали кордон тільки після 10 вересня.

Ці заходи сприяли збільшенню товарообміну між Україною та Центральними країнами, який, на жаль, не встиг набути свого потенційного розширення через протигетьманське повстання, що незабаром вибухнуло, та пізніший крах гетьманської держави. На перешкоді істотному збільшенню товарообміну стали також і революційні події в Австро-Угорщині та Німеччині, які побічно вплинули й хід подій в Україні. Виснаженість війною економіки головних держав Центрального блоку, як зазначав очевидець, врешті призвела до того, що німці скуповлювали в українців навіть «такі предмети, як електрична арматура і лампочки». Київський присяжний повірений і відомий жидівський громадський діяч А.Гольденвейзер, характеризуючи економічне піднесення за часів Гетьманату, з цього приводу згадував, що німці не змогли заволодіти українським ринком, а «забезпечений збут все можливих товарів до Німеччини та Австрії утворював і в чисто економічному сенсі досить благоприємну кон'юнктуру для нашого краю». Крім того, як справедливо додає Гольденвейзер, окупанти «позитивно нічим не могли сприяти добробуту України. Це був момент найбільшого економічного виснаження і німці чекали від нас харчової манни. Тому вони, в порушення всіх традицій, фігурували в нас не як імпортери, а виключно як експортери... Покупці ж вони були крупні і щедрі, платили охайно в німецьких марках. Тому й торгівельно-промисловий світ охоче з ними працював». Таким чином в торгівлі України з державами Центрального блоку експорт переважав над імпортом (активне торговельне сальдо), головну масу якого складали продовольчі товари. З них, в загальному, як повідомляв австрійський посол у Києві граф Й.Форгач до Міністерства закордонних справ у Відень, з квітня по листопад 1918 р. Центральними державами в Україні було закуплено і вивезено 113 тис. 421 тону зерна та хлібопродуктів, харчових продуктів у кількості:

<u>Продукти</u>	<u>До Німеччини</u>	<u>До Австро-Угорщини</u>
масло	3.329.403 кг.	2.170.437 кг.
олія (харчова)	1.802.847 кг.	977.105 кг.
сир	420.818 кг.	325.103 кг.
риба	1.213.961 кг.	437.561 кг.
яловичина	105.542 туші	55.421 туша
коні	96.976 голів	40.027 голів
м'ясо (в консервах)	2.927.439 кг.	1.571.569 кг.
цукор	66.809.869 кг.	24.973.443 кг.
яйця	75.200 скринь	42.433 скрині
різне	27.385.095 кг.	7.836.287 кг.

З цього 30 тис. 757 вагонів вивезено законно і 15 тис. вагонів по за ним, з чого до Австро-Угорщини було вивезено продуктів 13 тис. 037 вагонів на суму у 450 млн. крон.

Україною до Центральних держав поставлялися і сировинні матеріали, однак доля їх в експорті була мізерною. Певна ж кількість сировини навіть

імпортувалася (вугіль, нафта, газ). Закуповлювалися Україною також папір, ліки, виробы машинобудування та хімічної промисловості тощо.

З іншими своїми сусідами Українська держава мала дружні, але меншого масштабу торгівельні зносини, які за сприятливіших воєнно-політичних умов того часу могли б набути вагомого розширення.

Товарообмін з Прибалтикою не встиг налагодитися через катастрофічне становище тамошньої промисловості та торгівлі. Прояснити ситуацію з цього приводу може, наприклад, інтерв'ю, яке дав уповноважений Естляндії та Ліфляндії в Україні Г.Еменде, що приїхав у Київ для переговорів про налагодження товарообміну, катеринославській газеті «Слово»: «Уряд України – сказав Г.Еменде – став на комерційну точку зору. За хліб, цукор вимагає негайно доставляти товари, яких у нас зараз майже немає, бо більшість їх, наприклад, Нарвська мануфактура та подібні вивезені до Німеччини. Думаю, що все ж таки, деяку кількість паперу нам пощастить дати Україні... Якщо ж нам не налагодити постачання з України, населення наших міст голодуватиме. Особливо у безвихідному становищі Рига. Всі численні ризькі заводи являють собою тепер мертві кам'яні корпуси з бездимними димарями. Немає ні торгівлі, ні пароплавства».

Налагодженню зв'язків з балтійськими країнами сприяло б відкриття нового торгівельного шляху по воді з України на північ, план здійснення чого розроблявся в урядових інституціях Гетьманату. Російське агентство «Известия» повідомляло щодо цього питання: «Київ. 7 серпня. Особлива українська комісія досліджує в цей час два шляхи з'єднати Чорне море з Балтійським водами річок. Перший шлях: Дніпро-Бугський канал і Вісла (кінцевий пункт Данциг). Другий: Дніпро-Огінський канал – Німан (кінцевий пункт Кенігсберг або Мемель). Окрім того, накреслено з'єднати Дніпро з Двіною». Для вирішення деталей практичного втілення в життя такого грандіозного проекту, у Кенігсберзі ще з 27 липня 1918 р. перебувала спеціальна українська комісія на переговорах з німецькою стороною. Падіння Гетьманату не дало можливості збутися цьому задуму.

Дипломатичної угоди з Білорусією гетьманська Україна не мала. Хоча й Білоруська Торгівельна палата відкрилася у Києві ще 26 квітня 1918 року та оголосила в своїй представницькій заяві, що складається вона з представників торгівельних, промислових та наукових кіл і «приймає заклади на товари масового споживання, передає їх Білоруським установам, фірмам, приватним особам і навпаки приймає пропозиції товарів з Білорусії для України», широкого товарообміну між країнами не зав'язалося, переважно через політичні обставини. Офіційно в Білорусії Українську Державу в Мінську представляв консул А.Квасницький, в Україні білоруську сторону – генеральний консул в Києві Базаревич та консул в Одесі – Некрашевич, проте за час гетьманування П.Скоропадського між молодими державотвореннями так і не було укладено й торгівельного договору.

«Кубанська Рада» після встановлення Гетьманату вже 2 (15) травня оголосила постанову про пре міліарне приєднання Кубані до України, але здійснення на практиці цього акту було відкладено на майбутній час через негативне ставлення до нього на тому етапі керівництва Дону та Добровольчої армії. Після переговорів представників Української Держави з делегацією Кубанської Законодавчої Ради на чолі з її головою М.Рябоволом, яка прибула до Києва 28 травня 1918 р., і встановлення дипломатичних відносин між країнами 2 червня, з України на Кубанщину щомісячно почали відправляти озброєння для боротьби з більшовиками та інші, головні військові, матеріали. Проте угода про торговельні і консульські відносини (від України представником став Міністр-резидент барон Ф.Боржинський, Кубані в Україні – Голова надзвичайної місії полк. В.Ткачев) між Кубанським Крайовим Урядом та Українською Державою була укладена лише 16 листопада в складних для обох сторін обставинах, а тому не була в змозі посилити між економічні стосунки на більш практичній основі.

Більш менш стабільний характер мала торгівля України з Доном. Дон був вельми зацікавлений в тісних політичних й економічних зв'язках з гетьманською Україною, єдиним своїм західним сусідом. В процесі його збройної боротьби з більшовиками керівництвом Все великого Війська Донського розглядалося навіть питання про тимчасову федерацію Дону з Українською Державою. Представник донського отамана П.Краснова «отаман Зимової станиці» ген. Черячукін прибув до Києва 11-го травня 1918 р., після чого незабаром на Дон представником Гетьмана відбув ген. Середін. На переговори з гетьманськими урядовцями прибув, між інших з Дону, і Міністр Торгівлі В.Лебедев, що свідчило про велике значення, яке надавав донський уряд налагодженню між економічного партнерства з Україною. Переговори тривали майже 2 місяці. Особливої гостроти набуло питання про кордони, яке врешті було розв'язане за допомогою поступок з обох боків. В результаті кордон проліг «колишньою адміністративною межею, яка ділила Україну від прежнової Області Війська Донського, цеб-то межею цієї області й Катеринославської, Харківської і Воронежської губерній». Українська Держава та Все велике Військо Донське визнавали взаємний суверенітет і незалежність, визнавали спільні кордони згідно договору, укладеного між ними 8 серпня 1918 року. До України від старої кордонної лінії відходила територія на схід від Маріуполя, яка забезпечувала комплексне адміністративне та господарче життя міста, порту і їх околиць. Дон відмовився від претензій на певні частини Харківської та Луганської губерній, де розташовувалась низка кінних і військово-виробничих заводів. Одночасно Україною тимчасово, до ліквідації північної (більшовицької) загрози, передавалася під контроль Дону залізнична мережа Чертково – Ліски – Поварино. Обидві сторони зобов'язувались гарантувати права мови, національної школи і культури українському населенню на Дону і донсько-козачому в Україні. Разом з тим, Українська Держава вимушена була також, ще 29 липня, остаточно визнати за Доном частину своєї етнічної території, а саме – м.Таганрог та його округу.

Таким чином до Дону відійшли ґрунтовні залежі антрациту, а також Таганрозький Русько-Балтійський завод, який був спроможний виробляти набої для рушниць та артилерії, в чому особливо була зацікавлена воєнізована структура донського суспільства, що вело відчайдушну війну з більшовиками. Вже в листопаді 1918 р. цей завод виробляв для потреб Донського війська 300 тис. набоїв для рушниць на добу. Пояснюючи такі поступки з українського боку Гетьман у своїх спогадах звертав увагу не лише на геополітичні обставини сучасності, а й – майбутності. «Я вважав, – згадував він, – що наш борг і розумна українська політика вимагала від нас всіляко йти йому (отаману Краснову – П.Г.-Н.) назустріч. Краснов вів боротьбу виключно з більшовиками, котрі були і нашими ворогами. Для України мати Дон добрим сусідом було завжди надзвичайно бажаним не лише в розумінні торгівельному, де він міг допомогти як жировими речовинами так і рідким паливом, так як із взяттям Царицина йому відкривалась можливість їх отримати...». Торгівля між країнами розпочинала інтенсивно діяти. З Дону в Україну – продовольство і мастильні речовини. Україна поставляла на Дон ліс, металовироби, зброю, а також надавала грошову допомогу. Отаман П.Краснов, який здавна був знайомий з П.Скоропадським, свідчив про дружні відносини між ними та своїми країнами, а також вказував, що «з Україною починався правильний товарообмін, Дон отримував від неї не лише зброю і спорядження, але й отримував цукор, шкіру, сукно і міг розвивати свою торгівлю». В майбутньому між державами передбачалося створити спеціальні комісії з подальшого врегулювання питання Донецького басейну аби зберегти єдність його господарчого функціонування, а також укласти окремі угоди щодо вільних транзитних сполучень, товарообміну, митних та фінансових відносин. Проблему Донбаського регіону було вирішено вже 18 вересня укладанням «Договору про спільне упорядкування справ, що стосуються Донбасу», регуляцією якими зайнялась обопільна спеціальна комісія...

«Уряд Грузинської Демократичної Республіки з метою зміцнення дружніх відносин між Україною та Грузією і торговельно-промислових відносин між обома сторонами, призначив своїх представників при Українському Уряді гром[адянина] В.В.Тевзая і заступником гр[омадянина] Д.В.Вачеїшвілі, котрим й дані особливі повноваження», – телеграмував 4 липня 1918 р. Міністру Закордонних справ Української Держави Д.Дорошенку перший президент Грузії Ной Жорданія. Згодом, 5 грудня 1918 р. Україною і Грузією було підписано Договір про дружбу та співробітництво, в рамках якого окремою угодою регулювались і торговельні зносини між країнами. Однак товарообмін з Закавказзям не встиг набути свого можливого практичного втілення через політичні обставини (14 грудня Гетьман Павло відмовився від влади, а незабаром і Україна, і Грузія втратили свою незалежність).

Економічні контакти з Румунією було загальмовано через невирішеність бессарабського питання аж до осені 1918 року. Свого часу Центральна Рада УНР не змогла вплинути на румунський уряд, війська якого в березні 1918 р. захопили Бессарабію. Гетьманський уряд проте одразу ж зайняв з цього приводу жорстку і

однозначну позицію з твердим наміром (як згадував Д.Дорошенко) «настоювати на приналежності політично-автономної Бессарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права». Гетьман вирішив розпочати економічний тиск на Румунію. 11-го травня 1918 р. в Україні з'явився наказ «Про заборону вивозу товарів до Румунії і Бессарабії», в якому, зокрема, зазначалося: «Зважаючи на те, що Бессарабія анексована Румунією і, що умови політично-господарських відносин ще не встановлені, вивіз... всяких товарів в Румунію та Бессарабію, безумовно, забороняється». 14 травня від виконання своїх обов'язків було звільнено колишнього посла УНР в Румунії, а 5 червня урядом Української Держави було направлено ноту до Бухаресту, на що румуни відповіли своєю нотою 19 червня. Так гетьманською Україною було розпочато «митну війну» з Румунією. Урядом Гетьмана було також видано розпорядження про закриття будівничих операцій товариства Бессарабських залізниць, припинено суходільне й водяне сполучення, румунське майно підлягало вивезенню з України, а українське – з Румунії. Згодом, 7 серпня, для пошуку примирення до Києва прибула надзвичайна румунська місія на чолі з Повноважним Міністром П.Концеску. Для стимулювання переговорного процесу, наприкінці липня Рада Міністрів УД випустила постанову про відміну заборони вивозу товарів з України в Румунію, а з серпня в порти Румунії, як і Болгарії, відновилися регулярні рейси по Чорному морю пароплавами з Одеси. В Бухаресті дипломатичні зусилля розгорнув гетьманський Надзвичайний дипломатичний місія В.Дашкевич-Горбацький. Переговорний процес закінчився врешті підписанням 13 жовтня 1918 р. Тимчасового Торгівельного договору. Проте українсько-румунські відносини так і не було влаштовано через осінні події 1918 року (повстання в Україні, розпад Австро-Угорщини, революція у Німеччині, ануляція більшовицькою Росією брестських угод тощо), що дозволило Румунії наважитися ще й на окупацію північної Хотинщини та Буковини.

Не досягли свого потенційно-можливого розвитку і торгівельні зносини Української Держави з більшовицькою Росією, хоча й можливість встановлення плідного товарообміну була реальною. Перспектива торгівельно-промислового обміну була реальною. Перспектива торгівельно-промислового обміну зависла у повітрі через демагогічну позицію більшовицьких представників Чаковського та Манільського, які як керівники делегації РСФРР, діяли відповідно вказівкам Леніна. Радянська Росія, як відомо, вимушена була піти на мирні переговори з Україною, як і на визнання її суверенітету, однак й те й інше для більшовицьких вождів вважалося явищем тимчасовим. І все ж 30 травня в протоколі переговорів, які щойно розпочалися, уповноважені щодо їх проведення з обох боків визнавалися як представники обох самостійних і ні од кого незалежних Держав». Питанням організації товарообміну на переговорах займалися змішана комісія з представників делегації Української Держави та РСФРР. Члени комісії від України повідомили протилежну сторону, що з «України можуть бути вивезені до Росії такі товари: 2.000.000 пудів кам'яного вугілля, 2.000.000 пудів кожи, 75.000 пудів чавуну, 50.000 ширококолієвих рель сів і 50.000 вузькоколієвих, а всього на суму 15–17 млн. крб.». В свою чергу більшовицькі представники запропонували

до вивезення в Україну з Росії «100.000 пудів нафти, бензину й машинової масти, 100.000 ріжного паперу, на 1.000.000 карб. цементу і на таку ж суму електротехнічного знаряддя для гірничих робітників, а всього також на суму 15–17 млн. крб.». Таким чином на папері, хоча і в малій мірі, товарообмін налагоджувався, проте на практиці його здійснення всіляко гальмувалося більшовицькою стороною. Голова української Мирової делегації на переговорах з РСФРР Генеральний Суддя УД С.П.Шелухін вказував, що незважаючи на діловий і конструктивний підхід українців до вирішення важливих обопільних питань різного характеру, більшовики раз-у-раз відповідали «всілякими причіпками, проволіканнями, штучними ускладненнями, крутіями». За таких обставин товарообмін між Українською Державою і РСФРР так і не отримав розвитку, а 13 листопада 1918 р. більшовиками взагалі анульовано Брестську угоду і загопи червоноармійців почали військові дії проти України.

Таким чином за час існування Української Держави 1918 року основними зовнішньоекономічними партнерами Гетьманату були країни Четверного союзу, а саме – Німеччина та Австро-Угорщина. Визнаючи нерівноцінність торгівельних зобов'язань між згаданими державами та Україною, слід, однак, зауважити, що зобов'язання обох сторін мали фінансово-правове підґрунтя і не відповідають міфіві про односторонню користь від економічних зносин за ними лише для Центральних держав. Важливим чинником в зовнішньоторгівельних зв'язках України стало Всевелике Військо Донське, Кубань та країни Кавказу з далекоглядними перспективами для української економічної експансії на схід. Заслугує на увагу і ширша перспектива економічної співпраці з іншими країнами, адже Україна на час існування Гетьманату, мала тісні дипломатичні стосунки із загалом двадцятьма п'ятьма державами. Отже, зовнішньополітичні зв'язки Української Гетьманської Держави неминуче призвели б до збільшення і кількості її зовнішньоекономічних партнерів. Активна зовнішня політика Гетьманату давала надії на швидку кооперацію України у світовий ринок, а її промислово-господарчий потенціал забезпечив би їй належне місце серед китів світової економіки в майбутньому. Зміни на історичній сцені, що сталися в наслідок завершальної стадії світової і загострення громадянської війн, у пожаріщі яких не змогла вціліти українська державність (і не лише у формі Гетьманату), звели нанівець започаткування і розвиток економічної співпраці України з іншими державами світу як політичної державної одиниці та незалежного торговельного партнера.

Питання приєднання до України Криму гетьманський уряд гостро поклав ще з перших днів свого існування, про що не раз заявляли не лише Скоропадський, а й його урядовці. Важливість вирішення для України цієї проблеми мало не лише політично-державницький, національний, воєнний, а й економічний підтекст. Півострів був важливим торговельним шляхом, на ньому набували широкого розвитку виноградарство, рибальство, малися сольові запаси тощо. Крім того Крим був важливою ланкою інфраструктури південно-українського (причорноморського) господарства, відхід якого від загальноукраїнської

міжпортової мережі створював би небезпеку для розквіту та зв'язку, зокрема, таких портів як Одеса та Маріуполь. Кримське питання, однак, одразу ж вийшло за рамки внутрішньо української проблеми. Півострів було окуповано німецькими військами, Туреччина також мала свої плани щодо нього. До того ж в Криму утворився маріонеточний уряд ген.Сулькевича явно антиукраїнської спрямованості. Німці почали розграбовувати торговельний флот та судна комерційного типу. Нагальність якнайшвидшого вирішення кримського питання на свою користь була для України очевидною. Вже 10 травня Скоропадський в ноті послу фон Мумму зазначав, що «Україна без Криму стати сильною державою не могла б, і особливо з економічного боку була б несильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом».

30 травня українською стороною було пред'явлено німцям ще одну офіційну ноту з обґрунтуванням політичної та економічної необхідності для України в приєднанні Криму, яка також не дала бажаних результатів. Німеччина та кримські сепаратисти оперували 3-м Універсалом Центральної Ради, за яким Крим не значився як територія УНР. Тоді Гетьманом було прийнято рішення домогтися поступок від кайзерівського уряду дипломатичними зусиллями, а з Кримом розпочати «митну війну». Урядом Української Держави було взято курс на економічну блокаду півострова. З Кримом було припинено торгівлю, залізничний і морський зв'язок, що економічно нанесло відчутного удару не лише по кримській економіці, а й по постачанню продуктів до Німеччини. За таких умов 6 вересня 1918 р. начальник генерального штабу німецьких військ в Україні ген.-лейт. Гренер запропонував голові Ради міністрів Ф.Лизогубу посередництво в переговорах між урядами Української Держави та ген.Сулькевича. Проте переговори виявились безплідними. У відповідь гетьманськими урядовцями було проведено переговори з представниками громадськості та національних груп півострова, на яких було узгоджено, що за прелімінарних умов «Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю». Україна зосередила під своїм контролем політико-адміністративні, воєнні та економічні важелі влади, зокрема, фінансову, внутрішню і зовнішньополітичну, митну системи, керівництво експлуатації залізничного і водяного транспорту тощо.

Для найшвидшого переведення під контроль Києва кораблів торговельної флотилії при уряді Гетьмана було створено Морське Відомство (пізніше – Міністерство). При Раді Міністрів було утворено також Раду у справах демобілізації торговельної флотилії, для переведення її на режим праці за мирних умов. Представником від Морського Міністерства у вищезгаданій Раді було призначено віце-адмірала колишньої російської служби Д.В.Ненюкова. Одночасно в тодішніх умовах післяреволюційної розрухи постав і Комітет по мобілізації кораблів торговельної флотилії, на потреби якого, згідно закону від 17 червня 1918 р., державою щомісячно асигнувалося по 37 тис. 450 крб. Державою приділялася й велика увага процесу відродження морського та річкового

торгівельного транспорту, з цією ж метою робилися значні капіталовкладення у цю галузь. Законом від 10 серпня 1918 р. колишній відділ Балтійського Корабельно-будівельного і механічного заводу у м.Миколаїв на Херсонщині було перетворено «в самостійний завод Української Держави», що на той час було слушним і необхідним кроком. Разом з тим урядом щомісячно асигнувалися значні кошти як на організацію роботи самого міністерства зокрема, так і торговельно-транспортної флотилії взагалі. Лише, наприклад, на серпень-місяць урядом Української Держави асигнувалося на видатки транспортної флотилії країни 4 млн. 514 тис. 366 крб. (Постанова РМ від 6 серпня 1918 р.), а у розпорядження міністерства, в рахунок видаткової сміти на 1918 р., було видано 9 млн. 391 тис. 787 крб. (Постанова РМ від 26 серпня). На другу половину літа в Україні вже було налагоджено активне пароплавство по Чорному морю, включаючи морські рейси у порти Румунії та Болгарії. Павло Скоропадський згадував, що урядом також розглядалося низку проектів створення товариства по експлуатації кораблів торговельного флоту з напівурядовою, напівприватною ініціативою та капіталами, яке принесло б велику користь Україні. Однак через тверду монопольну позицію тодішнього Міністра Торгу і Промисловості С.м.гутника справа ця просувалася дуже повільно. Лише з приходом на міністерську посаду з 24 жовтня 1918 року С.Ф.Мерінга – впливового представника цукрової промисловості і відомого громадсько-політичного діяча – розпочався процес швидшого вирішення вказаного питання, який так і набув свого логічного завершення через руйнівні соціально-політичні події, що розгорнулися в Україні і призвели до повалення гетьманської влади.

Важливе значення для розвитку торгівлі і промисловості мають і водяні артерії країни. Обов'язки за їх використанням накладалися на Департамент Водяних Шляхів, що існував у складі Міністерства Шляхів. Для поліпшення умов їх експлуатації всі річкові шляхи було поділено на округи. Так, наприклад, Київська Округа Водяних Шляхів обіймала собою річки: «Дніпро від міста Річиці до м.Катеринославу, Сож в межах України, Прип'ять з правобічними припливами і Десну в межах України». В рамках вищевказаного департаменту було встановлено посаду Уповноваженого по річкових перевезеннях, яку зайняв інженер Заславський, що отримав за обов'язок займатися поліпшенням умов судноплавства і об'єднання різноманітних сторін річкової справи. Ще в травні 1918 р. Радою Міністрів було виділено кошти з Державної скарбниці на реалізацію проекту шлюзування Дніпрових порогів, що одночасно поліпшило б судноплавство по Дніпру з перспективою реалізації вже згадуваного плану будівництва Чорноморсько-Балтійського каналу. Такий проект, крім того, передбачав збереження унікальних скельних виступів (порогів) серед найбільшої річки країни, що природно символізували і зберігали в народі історичну пам'ять про княжі і козацькі часи. Державою було взято курс також і на електрифікацію країни, чому особливу увагу приділяв особисто сам Гетьман, яку планувалося здійснити шляхом використання річок краю, головне – Дніпра та Дністра, як колосальних джерел енергії. На втілення в життя цього проекту вже в червні 1918 р. урядом було виділено 8 мільйонів карбованців. Державою планувалося

встановити електрофікаційну монополію, а здійснення в кінцевому результаті цих завдань, як справедливо зазначав Гетьман, «дало б могутній поштовх нашої промисловості».

Майже з нульового рівня доводилося розбудовувати сільськогосподарське машинобудування. На його налагодження вже 29 травня 1918 р. урядом було виділено в розпорядження Міністерства Продовольства 25 млн. крб., що дозволило покласти початок виробництву техніки для села в Україні, а також сприяло відновленню роботи старих заводів, що розташовувались головню на Харківщині. Нажаль для істотного налагодження виробництва сільськогосподарського машинобудування терміну у сім з половиною місяців існування Гетьманату було значно недостатньо. Недостатніми для задоволення потреб українського села в машинах були і зусилля кооперативів, зокрема Всеукраїнського Сільськогосподарського Кооперативного Союзу – Централ, який за 17 млн. німецьких марок викупив фабрики сільськогосподарських машин Гена і розпочав виробництво відповідно вітчизняної продукції. В Україні, навіть за умов іноземних надходжень, залишалась велика нестача техніки для села. Сільськогосподарчу орієнтацію мала і основна маса кредитових, промислово-виробничих і торгівельних кооперативних спілок, яких у 1918 р. діяло в Україні більш як дев'ять тисяч. Набували потужності 112 маслоробних кооперативів (хоча й перший подібний кооператив постав в Україні лише у 1917 р.). Загалом же під час Гетьманату тільки виробничих кооперативів в Україні діяло у вигляді артілей три сотні. Такому розвитку кооперативного руху сприяло передусім надання у Гетьманаті його громадянам свободи приватної ініціативи.

Достойну увагу державою приділялося й заохочуванню спеціалістів до розробок нових технологій. Цим питанням займався спеціальний Відділ Винаходів, що було утворено при Міністерстві Торгу і Промисловості. Відділом, після відповідного розгляду і аналізу фахівцями пропозицій й дослідників, згідно ст.76 Статуту про Промисловість (Св. Законів. Т.ХІ., Част.2, вид. 1891 року з відмінами по закону від 24 липня 1914 року), винахідникам видавалися реєстраційні свідоцтва про привілеювання винаходів та удосконалень. Так, для прикладу, подібні свідоцтва за №51 було видано 4 вересня 1918 р. І.П.Сквірському за нафтовий мотор, 7 вересня П.А.Янушевському на спосіб виготовлення бабіту який має в основі олово (свинець). У вересні було видано також кілька свідоцтв за різноманітні вдоскоалення пресів на мило, чи, приміром, свідоцтво за №65 від 18 вересня 1918 р. на ім'я А.С.Арутюнова на електронасос, котрий цілком поринає (занурюється) в плин (рідину). І це є лише поодинокі вибрані приклади. То була далекоглядна політика Гетьманату по розвитку українського промислового винахідництва зокрема, і прогресивної економіки взагалі на майбутню перспективу, якій не судилося відбутися через далеко не економічні обставини.

Особливе місце в економіці України займає Донбаський регіон. Про розвиток донбаської промисловості, як і загальноукраїнської 1918 року, у вітчизняній

історіографії фактичних даних надто бракує, тому й, за таких умов, дуже важким є питання аналізу її стану і роботи на той час. Інформаційний часопис Міністерства Торгу і Промисловості «Торгівельно-промислова Україна», який допоміг би розширити наше уявлення про урядові заходи, їх успіх та недоліки у цій галузі та її стан, було засновано лише майже за місяць до падіння влади Скоропадського. Певні відомості щодо статистичної інформації з цього приводу, про стан індустрії в Донбасі, за кількістю робітників зайнятих у гірничодобувному виробництві та за його декотрими результатами надає збірник О.Кривченка та О.Андерсона (Київ, 1919 р.). Тут слід додати, що основна маса робітництва зайнятого у промисловості (а це і є в основному на 1918 рік донбаський регіон) складалася не з місцевого люду, а головно з російського, прийшлого елемента. Цей факт негативно відбився не лише на політичній та національній свідомості пролетаріату в цілому, а й на стабільності кадрів, зокрема на їх великій плинності. Сталого (місцево-українського) робітництва на всю Україну було менше за пів мільйона, що схоже і з ситуацією на 1917 рік, коли у промисловості України було зайнято лише коло 400 тис. робітників. Імперська спадщина становища України як сировинно-добувної колонії великоруських промислових центрів давалася взнаки пореволюційній економіці молодій державі і на демографічно-робітничому рівні. І все ж таки порівняння ситуації в Донбасі на початок, середину, кінець 1918 року й початок року 1919-го явно свідчить про найбільшу зайнятість робітництва саме в період Гетьманату, що може цілком однозначно вказувати на те, що саме на цей час приходяться місяці стабілізації виробництва в регіоні.

Проблема відродження донбаської індустрії вимагала для свого рішення рішучих дій, чіткої їх регуляції, послідовності та значних капіталовкладень, адже ще за російських часів, під час Першої світової війни, там розпочався процес скорочення виробництва. В період 1915–1917 рр. в Донбасі було закрито більш як 1400 промислових підприємств, а об'єм промислового виробництва на багатьох з тих, що залишилися працюючими, знизився на 30, 50 та навіть 75 відсотків. Україна довгий час не була в змозі відновити колишню гірничодобувну потенцію регіону. В результаті і за доби Гетьманату уряд країни вимушений був закуповлювати вугілля за кордоном. Вже в перші місяці існування Української Держави Радою Міністрів було відкрито кредит Міністерству Торгу і Промисловості у 33 млн. крб. для закупівлі нафти й вугілля за кордоном. Водночас в перший же місяць своєї діяльності урядом було продовжено термін реєстрації у спеціально створеному Гірничому правлінні угод про право розробки надр в Донецькому басейні, що сприяло збереженню старих копальних (шахтових) власників та залученню до цієї справи нових підприємців.

Державою було також встановлено монополію на здобуток і продаж палива. Крім того, згідно Закону від 24 липня 1918 р. міністрові торгу і промисловості стали підлягати всі установи та урядові особи, які відали справами здобичі, заготовки і розкладання (розподілення) усякого роду палива за винятком дерев'яного. Міністрові також надавалися повноваження щодо контролю й

регулювання здобутку, заготовки і розкладання палива. Таким чином міністру торгу і промисловості підлягали і всі установи, «які видають справами державної монополії торгом Донецьким паливом», і крім всього іншого, він отримував такі ж надзвичайні повноваження й «на вироблення, заготовку і розподілення нашмаровочних та освітлених матеріалів». Конкретно міністр торгу і промисловості отримав виключні права по: 1) затвердженню статутів органів, що видають торгом палива, або контролем за торгом і розкладанням палива; 2) розкладанню палива; 3) встановленню граничних і твердих цін, а рівно попудних зборів; 4) по призначенню загальних і приватних ревізій; 5) по призначенню кар. За невиконання розпоряджень міністра винний підлягав «в адміністративному порядку арешту на строк до трьох місяців або грошовій виплаті на суму не більше десяти тисяч карбованців». Крім того, якщо певне підприємство, отримавши замовлення від Міністерства, не виконає замовлення приватного партнера, йому надавалося право відмовитися від частини контракту, а підприємство звільнялося «від усякої перед контрагентами (тобто недержавними замовниками – П.Г.-Н.) відповідальності». Слід зазначити, що процесом гірничодобувного промислу і збуту результатів його виробництва, така концентрація повноважень в руках однієї особи (а саме міністра торгу і промисловості) не завжди сприяли швидкому налагодженню процесу відродження вітчизняної індустрії. Зокрема особиста спрямованість міністра С.М.Гутника на курс безоглядної монополізації державою процесу виробництва і збуту продукції відштовхував від активнішої участі в ньому приватних підприємців, капітал яких і ініціатива допомогли б швидкому розвитку галузі. Відомим в історії є також факт збільшення понад 8-ми годинної норми терміну робочого дня восени 1918 р., коли новий міністр С.Мерінг пішов на надто великі поступки промисловцям, що викликало хвилю незадоволення в різних прошарках суспільства.

В загальному ж встановлення жорсткого державного контролю і керівництва над ходом промислового сприяло відновленню відносної суспільної та економічної стабілізації Донбасу і початку відродження його промислової міці. Для нагляду за виконанням розпоряджень міністра торгу і промисловості вже згадуваним вище законом від 24 липня 1918 р. йому надавалося право призначати своїх уповноважених на місцях. Одночасно державою провадились стеження та заходи по недопущенню розробок у гірничодобувній промисловості «коли на цій розробці, через вину її адміністрації, виникне велике нещастя з робітниками», що часто трапляється і досі у копальнях (шахтах). Для організації заходів по запобіганню таких випадків, згідно Закону про зміну статей 152 та 1058 «Устава горного» (Т.VII, Св. Зак. вид. 1912 р.) на всі розробки відряджалися гірничі доглядачі від Міністерства Торгу і Промисловості. Їм за рахунок міністерства надавалися заробітня платня у 3 тис. 600 крб. на рік, спецодяг, обов'язкова квартира (600 крб. на її утримання) та 300 крб. на канцелярські видатки.

Для захисту гірничодобувної промисловості від земле володарів, на території яких знаходилися підприємства, 23 серпня 1918 р. урядом було випущено Закон

про нерозпорудження гірничопромислових підприємств. В його § 1-му, зокрема, зазначалося: «До видавання закону про примусове встановлення орендної платні за землі, які здані під розробку копальняних матеріалів, власникам цих земель забороняється вимагати припинення робіт по здобутку копальняних матеріалів, знесення розташованих в межах їх володінь гірнопромислових підприємств, увільнення зайнятої для розробки площі землі, хоч би строк договору вже скінчився». У законі додавалося, що до вироблення окремого закону з цього питання, підприємства мали платити земле володарю суму, що була останньою в угоді його платні за нетра. Якщо ж платня за них у майбутньому законі буде встановлена вищою, ніж отримував володар землі, «то гірнопромисловець обов'язується виплатити власникові землі з усієї додаткової суми зазначеної платні 6% річних». Таке розв'язання проблеми державою дозволило, попри усі негаразди, зберегти матеріальну базу гірничодобувної та переробної промисловості регіону конкретно і України взагалі, забезпечити стабільність її правового статусу і виробничого процесу. Це, в свою чергу, сприяло і збільшенню зайнятості робітників. Разом з цим, у випадку, якщо деякі підприємства потребували додаткових коштів для своїх потреб, в тому числі і для виплати заробітної платні, їм дозволялося збувати лишки власної продукції чи сировини. Так, наприклад, Луганському заводі набоїв було дозволено із залишків латуні продавати «німецькому і австрійському командуванню таку кількість, яка може бути реалізована без шкоди для заводу за визначеними цінами з тим, щоб виручені від цього продажу гроші надійшли назад у казначейство». В результаті цих та інших заходів Донбаська промисловість поступово почала налагоджувати свою роботу і здобутки її повільно пішли вгору.

Політичного врегулювання вимагало, після передачі Все великому Війську Донському м. Таганрога та його округи, питання збереження єдності сформованої за десятиріччя східнодонбаської системи виробництва. Проблему цю було врегульовано Договором про спільне упорядкування справ, що стосуються Донбасу, який було укладено 18 вересня 1918 р. Згідно нього Українською Державою, Доном та іншими країнами було створено спільну Комісію по розгляду справи поділу донбаського палива та питань загального характеру, як то умов здобичі, торгівлі та перевезення вугілля тощо. При цьому, враховуючи, що більшість залежів антрациту знаходилось на території Війська Донського, 3 жовтня 1918 р. Рада Міністрів видала закон про регулювання і розклад кріпінних та вибухових матеріалів і підйомних катаків між вугільними та антрацитовими копальнями українського Донбасу.

Восени «для поповнення збитків Державної Монополії торгу Донецьким мінеральним паливом, а також для покриття витрат по розподіленню палива» Радою Міністрів відповідною постановою від 30 вересня 1918 р. було встановлено попу довий збір з донецького палива в розмірі 20 копійок з пуда коксу та брикетів. Як зазначалося у §3 постанови, одна чверті сум з одержаного збору зараховувались в розпорядження Головно уповноваженого по паливу для поповнення витрат по утриманню інституцій, котрі відали розподіленням палива,

а три чверті – у фонд для поповнення збитків до Державної Монополії. Обов'язок проведення збору накладався на міністра торгу і промисловості.

Реконструкція гірничодобувної промисловості дала свої результати в позитивному напрямі. Робота її стабілізувалася і розпочалося поступове зростання продуктивності галузі. Це можливо простежити у співставленні статистичних цифрових відомостей з видобутку копалин за різні роки суміжні з роком 1918-м. За часів Російської імперії, наприклад, максимум здобутку мінерального палива приходився на весну 1917 року і становив 150 млн. пудів на місяць. За часів Тимчасового уряду продуктивність починає падати до рівня 120 млн. пудів на місяць. Під час же розповсюдження на Донбас влади Центральної Ради та нетривкого «господарювання» там більшовиків видобуток продукції знижується за 30 млн. пудів. І лише саме в період існування Гетьманату П.Скоропадського тенденції до падіння рівня виробництва припиняються, починається практичне відродження місцевої промисловості (в тому числі і гірничодобувної), що призводить до поступового збільшення продукції. В результаті вже у жовтні 1918 року здобуток корисних копалин досягає рівня 50 млн. пудів на місяць. Факт незаперечний. Проте із зруйнуванням Гетьманату через повстання, яке очолила Директорія з Січовими Стрільцями в авангарді, а на далі – з встановленням більшовицького режиму, на кінець 1918 р. продуктивність Донбаської індустрії різко падає. З 65 доменних печей, наприклад, працювали лише дві, а з 102 мартенів – лише сім. Гірничодобувна ж промисловість у квітні 1919 р. давала продукції лише 15 млн. пудів, тобто її продуктивність знизилася у 2–3,9 рази. Не кращими були справи і за часів УСРР, у 1921–1922 рр. добувалося лише 18% вугілля порівняно до 1913 р., а чавуну – тільки 0,5%.

Таким чином, комплекс мір, застосованих щодо реанімації національної промисловості і торгівельної справи урядовими фахівцями Гетьмана, в основі своїй дав задовільні результати. Головними свідченнями цьому є не лише документальні і статистичні факти, а й численні спогади сучасників, які вказували що «епоха гетьмана дійсно характеризується певним економічним піднесенням». «Вона була в нас, – згадував відомий жидівський громадський діяч, член Центральної Ради УНР А.Гольденвейзер, – часом «високої кон'юктури». Промислові та торгівельні кола з одного боку були близькі до влади маючих і впливали на останніх у вигідному для себе напрямі; а з іншого – забезпечений збут все можливих товарів до Німеччини та Австрії утворював і в чисто економічному смислі досить благо приємну кон'юктуру для нашого краю. Паралізована буржуазія півночі прагнула у Київ. А в нас встановлювались все нові і нові акціонерні компанії і робилися крупні справи». Слід, проте, відмітити, що урядом на першому етапі існування Гетьманської держави недостатньо уваги було приділено вирішенню соціальних потреб робітників, що часто призводило до страйків і посилювало вплив на пролетарські маси більшовицької та соціалістичної пропаганди. Лише наприкінці літа, коли через загострення соціальних проблем (збільшення робочого дня, не вирішення питання правового захисту робітників, безробіття тощо) перед Українською Державою постала

реальна загроза вибуху протесту у промислових районах країни, урядом було зроблено низку важливих заходів по покращенню ситуації. Проте ця тема заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження. Додамо лише, що після таких класово-політичних і економічних потрясінь, яких зазнало українське суспільство внаслідок революції, в умовах господарської руїни, вирішення соціальних проблем, що накопичувались десятки (сотні) річчями, об'єктивно неможливо було вирішити у сім з половиною місяців існування Гетьманату П.Скоропадського. Цього терміну було так само недостатньо й замало і для остаточного виходу з кризи української економіки взагалі, і промисловості зокрема. Потрібен був час і кропітка, практична співпраця всіх прошарків населення України. До того ж не слід забувати про те, що у 1918 році в Україні існувала ще й інша влада – окупаційна, без порозуміння і компромісів з якою українська влада не могла здійснювати самостійну, а отже максимально плідну, політику, в тому числі й економічну. Скидати з важелів цей аспект побічного стримування (гальмування) реформ було б крайньою легковажністю та оманною. Загалом же, ґрунтовні й, головню, результативні заходи, які було зроблено урядом П.Скоропадського, свідчать про вірність обраного ним напрямку дій у справі торгівельно-промислового відродження України. Сьогодні вже нікому із розумно думаючих людей в Україні не потрібно доводити користь і необхідність побудови системи соціально-ринкового господарства, тобто так званого поміркованого капіталізму. Саме за її допомогою, як найефективнішої, вирішують свої економічні проблеми провідні світові держави, по шляху побудови цієї системи йде і сьогоднішня Україна. На такий же шлях ставали й діячі Української Держави на чолі з Гетьманом Павлом Скоропадським у 1918 році, будучи переконаними, що приватна власність є основою і запорукою культури та цивілізації.